

En nytteforventningsanalyse av kriminalitet og straff*

Kriminell atferd bør analyseres ut fra motiv om forventet fordel veid opp mot forventet kostnad i form av straff. I Norge har kriminaliteten økt med en faktor 9 fra 1956-2002 mens fengsling har økt med faktor 1,3. Utviklingen har vært tilsvarende i mange andre land, med to unntak. England og Wales initierte et fengselsbyggingsprogram og 32% økt fengsling fra 1992-1997 som ga 20% redusert kriminalitet. USA initierte økt fengsling med en faktor 4 fra 1975-2005 som ga 26% redusert kriminalitet. Norge har fremdeles 1/8 så mange drap per innbygger som USA, men Norge lider økonomisk grunnet kriminalitet, spesielt vinningskriminalitet, og bør ta inn over seg den empirisk demonstrerte kobling mellom kriminalitet og straff.

KJELL HAUSKEN

Professor ved Universitetet i Stavanger

Kriminalitetsutviklingen i Norge etter andre verdenskrig er bekymringsfull. Utviklingen har vært lite analysert av økonomer, men mye analysert av statsvitere, sosiologer, og kriminologer som gjerne har en annen innfallsvinkel. Analysene har gjerne ikke tatt for seg utvikling over større tidsrom. Dette er et minus for debatten av en rekke grunner. For det første utgjorde anmeldt vinningskriminalitet 68% av all anmeldt kriminalitet i 2006 (187296 av 277016, www.ssb.no). For det andre har all kriminalitet store økonomiske konsekvenser. For det tredje er økonomers verktøykasse velegnet til å analysere handlinger som involverer fordeler og kostnader. En kriminell handling, som alle

andre handlinger, kan anses utført for å oppnå økonomisk eller annen gevinst. Kostnaden for forbryteren følger hvis den kriminelle blir fengslet. Ettersom en viss sannsynlighet for fengsling foreligger, er det passende å kalkulere forventet nytte som forventet fordel minus forventet kostnad. Den kriminelle vil utføre handlingen hvis forventet fordel overstiger forventet kostnad, ellers ikke. Den kriminelle har begrenset rasjonalitet (Simon 1955) og foretar ikke nødvendigvis noen objektiv kalkulasjon. For å kunne foreta en nytteforventningsanalyse er det tilstrekkelig at mer eller mindre bevisst overveielse av fordeler og kostnader er en dypt internalisert verdi som har innarbeidet seg over

tid. Hver aktør vil innenfor gitte samfunnsmessige betingelser og handlingsrammer agere med ulik grad av bevissthet og i forhold til ulike verdier og normer. Nytteforventningen styrer i stor grad handlingene. Man trenger ikke være god til å gjøre nyttevurderinger for å foreta dem, og man foretar dem ofte uten å være klar over det. La oss først se på empirien, deretter påpeke den impliserte sammenheng mellom kriminalitet og straff.

Tabell 1 viser antall kriminelle handlinger registrert av politiet per 1000 innbyggere per år. Tabell 2 viser antall dager i fengsel per 1000 innbyggere per år. Empirien er generert av Hausken og

* Takk til redaktør Hans Jarle Kind og Ragnar Kristoffersen for nyttige kommentarer, og Ragnar Kristoffersen og Richard Woodward for noen av empiribidragene.

Tabell 1 Antall anmeldte kriminelle handlinger per 1000 innbyggere per år.

	England og Wales	USA	Norge
1956	11,38		7,85
1960	17,42	18,87	10,81
1965	25,98	24,49	12,89
1970	32,21	39,85	16,78
1975	42,83	52,99	24,57
1980	54,59	59,50	29,72
1985	72,58	52,07	39,51
1990	89,86	58,20	55,4
1991	104,03	58,98	52,2
1992	109,43	56,60	54,7
1993	107,77	54,84	53,5
1994	102,12	53,74	54,3
1995	98,80	52,76	61,6
1996	97,19	50,87	62,1
1997	87,39	49,30	64,8
1998	97,85	46,19	66,5
1999	101,11	42,67	65,7
2000	98,14	41,24	68,4
2001	104,40	41,61	66,6
2002	114,72	41,19	70,6
2003	114,59	40,67	66,7
2004	106,84	39,83	62,9
2005	104,75	38,99	59,8
2006		38,01	59,7

Moxnes (2005), innhentet fra de statistiske sentralbyråene i England og Wales (Home Office, H.M. Prison Service), USA (FBI, US Bureau of Justice Statistics), og Norge (Statistisk Sentralbyrå).

For kriminalitetstallene i Tabell 1 fokuserer dette innlegget på utviklingen av det totale kriminalitetsbildet innen hvert av de tre landene over tid. Et slikt fokus har vært lite fremme i debatten. La oss først se på Norge. Antall anmeldte kriminelle handlinger (forbrytelser) per 1000 innbyggere øker eksponert fra 7,85 i 1956 til 70,6 i 2002, med noe utflating etter 1997. Dette gir økning med faktor 9 over disse 46 årene. I samme tidsperiode har antall dager i fengsel per 1000 innbyggere økt forsiktig fra 171,11 i 1956 til 229,9 i 2002, som gir økning med faktor 1,3. Fengsling holder på ingen måte følge med kriminalitetsøkningen. En ny kort trend fra 2002 til 2005 viser 15% kri-

minalitetsreduksjon og 8.6% fengslingsokning. Norske fengsler har 3212 plasser (2005) og soningskø (2517 dommer i kø for soning per 31. mars 2005). I 1999 var gjennomsnittlig tid fra en kriminell handling ble rapportert

Tony Blair satte i gang et iherdig fengselsbyggingsprogram uten historisk sidestykke, kombinert med at domstolene utstedet lengre straffer. Konsekvensene ble kraftig kriminalitetsreduksjon på 20%.

til politiet til personen begynte å bli prosessert i rettssystemet 195 dager, deretter 174 dager til vedkommende

mottar en dom, deretter 65 dager til saken blir overført fengselsvesenet, deretter 60 dager til vedkommende starter soning, totalt 494 dager.

For England og Wales er utviklingen mer kompleks. Antall anmeldte handlinger øker kraftig fra 11,38 i 1956 til 109,43 i 1992, dvs med en faktor 10 over disse 36 årene. Deretter finner en reduksjon ned til 87,39 i 1997, dvs en reduksjon med 20% på disse 5 årene. Endelig finner en ny kraftig økning ned til 114,72 i 2002, dvs med 31% over disse 5 årene. Hvorledes forklares denne utviklingen? Spesielt den kraftige reduksjonen midt på 1990 tallet som ikke fant sted i Norge krever en forklaring. Svaret er særdeles interessant fra et forventet nytte perspektiv. Fengslings-tallene øker moderat fra 170,01 i 1956 til 328,77 i 1992, dvs med en faktor 1,9 over disse 36 årene. Deretter øker fengslingstallene kraftig til 432,90 i 1997, dvs en økning på 32% på disse 5 årene. Endelig finner en økning ned til 492,84 i 2002, dvs med 14% over disse 5 årene. En ny kort trend fra 2002 til 2005 viser 9% kriminalitetsreduksjon og 6% fengslingsøkning.

Hva skjedde fra 1992 til 1997 i England og Wales? Jo, Tony Blair satte i gang et iherdig fengselsbyggingsprogram uten historisk sidestykke, kombinert med at domstolene utstedet lengre straffer. Konsekvensene ble kraftig kriminalitetsreduksjon på 20%. Ingen andre av de europeiske landene Hausken og Moxnes (2005) har innsamlet empiri for etter andre verdenskrig, dvs Norge, Sverige, Tyskland, Frankrike, har erfart noe lignende. Fra 1997 til 2002 nærmet fengslene i England og Wales seg igjen full kapasitet. England og Wales innså den uheldige utviklingen 1997-2002 og initierte i 2003 en Criminal Justice Act med ny fengslingsfilosofi. Siste nytt fra Home Secretary John Reid 16. februar 2007 er å levere 2,500 nye fengselsplasser innen utgangen av 2007 og 10,000 nye plasser over de neste fem år. England og Wales presenterer en særdeles sterk empirisk basert kobling

mellom fengsling og straff, som igjen gir støtte til en forventet nytte tilnærming basert på økonomisk tenkning som forklaringsmodell.

Som vårt tredje og siste eksempel betrakter vi USA som også har en interessant utvikling, forskjellig fra Norge, og like interessant som for England og Wales. Antall anmeldte kriminelle handlinger øker fra 18,87 i 1960 til 52,76 i 1975 (<http://www.infoplease.com/ipa/A0778268.html>), dvs med en faktor 2,8 over disse 15 årene. Denne økningen er sterkere enn økningen med faktorene 2,5 og 2,3 for henholdsvis England og Wales, og Norge, fra 1960 til 1975. Etter 1975 har antall kriminelle handlinger i USA flatet ut og avtatt til 41,19 i 2002 og 38,99 i 2005 (med estimat 38,01 for 2006). Reduksjonen fra 1975 til 2005 er 26%. Det særdeles interessante spørsmål nå er hvorledes fengslingstallene ser ut fra 1960 til 1975, og deretter fra 1975 til 2002. Med et økonomisk tankesett, og inspirert av tallene for England og Wales, og Norge, formoder man antageligvis riktig. La oss se på de kvantitative sammenhengene. Fengslingstallene avtar faktisk fra 696,37 i 1960 til 677,17 i 1975, som er en reduksjon på 3%. Deretter har nærmest en eksplosjon funnet sted. Fengslingstallene øker til 2577,20 i 2002 og 2700,56 i 2005 (Her telles prison og jail, mens probation og parole ekskluderes; <http://www.ojp.usdoj.gov/bjs/glance/tables/corr2tab.htm>). Økningen fra 1975 til 2005 er med en faktor 4 over disse 30 årene. Intet annet land har gjort noe så drastisk over en så lang tidsperiode. Hypotetisk, hvis England og Wales hadde fortsatt sin fengslingsøkning for perioden 1992-1997 frem til 2007, dvs tre ganger så lenge, så ville en fengslingsøkning med en faktor 4 funnet sted over disse 15 årene.

Perioden 1980-1992 i England og Wales og perioden 1965-1975 i USA ga mer enn dobling av kriminaliteten, kombinert med nærmest uendret fengsling (4% økning for England og Wales

og 1% økning for USA). En slik foranledning for disse to land kan betraktes som en betydelig forklaringsfaktor for

... humanistiske tendenser i Europa etter andre verdenskrig har fått sterkt rotfeste i et rikt sosialdemokratisk land som Norge, hvilket kan gi motstand mot straff, og i stedet gi fokus på andre reaksjonsformer, f.eks. rehabilitering.

beslutningen om økt fengsling etter 1992 i England og Wales, og etter 1975 i USA. Denne politikken viste seg vellykket for England og Wales i 5 år, og enda mer vellykket for USA frem til i

dag. Et naturlig spørsmål er hvorfor Norge eller andre europeiske land ikke har gjort noe lignende. En mulig forklaring for Norge er at fengslene har vært systematisk fulle over en årrekke. Men, det reiser spørsmål f.eks. om Norge mangler politisk vilje til å bygge fengsler. Temaet har vitterlig vært debattert i en årrekke. La oss igjen se om empirien kan gi et svar. Fra 1965-1975 økte kriminaliteten i Norge med en faktor 1,9, som er litt under en dobling, og således mindre enn USAs økning. Fra 1980-1992 økte kriminaliteten i Norge med en faktor 1,8, som er lavere enn for England og Wales. En mulig forklaring er at kriminalitetsøkningen i Norge har befunnet seg akkurat på toleransegrensen slik at drastiske tiltak, som i England og Wales og USA, ikke har vært iverksatt. En annen mulig forklaring er at humanistiske tendenser i Europa etter andre verdenskrig har fått sterkt rotfeste i et rikt sosialdemokratisk land som Norge, hvilket kan gi mot-

Tabell 2 Antall dager i fengsel per 1000 innbyggere per år.

	England og Wales	USA	Norge
1956	170,01	672,10	171,11
1960	216,11	696,37	158,02
1965	232,93	668,32	179,31
1970	291,37	650,70	159,28
1975	293,80	677,17	174,24
1980	317,23	803,66	160,37
1985	338,37	1133,98	184,92
1990	328,61	1680,71	205,13
1991	329,51	1764,56	218,84
1992	328,77	1853,63	211,55
1993	319,06	1938,66	224,99
1994	348,47	2070,34	225,34
1995	363,54	2202,18	219,08
1996	392,67	2265,21	217,33
1997	432,90	2376,66	210,72
1998	461,13	2453,97	203,75
1999	455,66	2533,96	206,26
2000	452,84	2506,15	207,66
2001	462,74	2510,95	224,6
2002	492,84	2577,20	229,9
2003	509,24	2608,85	237,7
2004	512,40	2654,98	246,4
2005	520,74	2700,56	249,7
2006	524,32		259,6

stand mot straff, og i stedet gi fokus på andre reaksjonsformer, f.eks. rehabilitering.

Mathiesen (2006) hevder at fengsel rehabiliterer ikke, virker ikke allmennpreventivt, er ikke «inkapasiterende»,

Empirien taler imidlertid sitt klare språk: Når lovbrøytene tas ut av sirkulasjon, så går kriminaliteten ned.

er vanskelig å begrunne med rettferdighet, er irreversibelt, umettelig, inhumant, bryter med integritet, menneskelige rettigheter og normer for velferdsstaten, og hjelper ikke ofrene. Han hevder at alternativer finnes for å løse soningskø og overbefolkning av fengslelene, og at vår justisminister ved å foreslå «syv års moratorium på fengselsbygging» vil bli «internasjonalt berømt for å utvise mot og utradisjonell tenkning.» Mathiesen (2006) observerer at økonomiske modeller «tyder på visse sammenhenger» mellom kostnad og vinning, men hevder at «stoffbrukeren som står foran et brekk for å skaffe mer stoff tenker ikke kjølig og regnskapsmessig på forholdet mellom mulig kostnad i form av fengselsstraff og vinning i form av penger til stoff». Fordeler og kostnader arbeider seg etterhvert inn i et samfunns kultur og normer som påvirker neste generasjon. Den kriminelle kan handle kompatibelt med nytteforventningsanalyse uten å være bevisst at fordeler veies mot kostnader. Se Elster (1989), Hausken (1996ab), Taylor (1987) for diskusjon om en aktør er styrt av nytte eller normer. Det er fornuftig å lytte til Mathiesens argumenter. Utfordringene er store når det gjelder soningsforhold, rehabilitering, og de innsattes tilbud i fengselet. Empirien taler imidlertid sitt klare språk: Når lovbrøytene tas ut av sirkulasjon, så går kriminaliteten ned.

For tallene i Tabell 1 er sammenligning

på tvers av land problematisk grunnet ulik kategorisering, ulike rapporteringsrutiner, ulike indikatorer, etc.. For Norge (www.ssb.no) ekskluderer Tabell 1 forseelser. I 2006 var antall anmeldte kriminelle handlinger per 1000 innbyggere 86,3 bestående av 59,7 forbrytelser og 26,6 forseelser. Disse består av 1,6 økonomisk kriminalitet, 40,4 annen vinningskriminalitet, 5,5 voldskriminalitet, 0,8 seksualkriminalitet, 9,0 narkotikakriminalitet, 4,8 skadeverk, 0,6 miljøkriminalitet, 0,2 arbeidsmiljøkriminalitet, 14,0 trafikk-kriminalitet, 9,5 annen kriminalitet. Av voldskriminalitet utgjorde drap 0,007, som er 1/8 av drap per innbygger i USA. Drapsraten for Norge i 1997-1999 var under halvparten

For anmeldte narkotikalovbrudd ligger Norge i toppen i europeisk sammenheng, kun forbigått av Sveits og Andorra.

ten av gjennomsnittet for EU land. Kun Østerrike og Kypros hadde lavere rater. Mindre alvorlig voldskriminalitet i Norge ligger nærmere gjennomsnittet for europeiske land. Vinningslovbrudd ligger høyt i rike land. Norge har flere anmeldte tyverier, biltyverier, innbrudd og sykkeltverier enn gjennomsnittet for europeiske land. For anmeldte narkotikalovbrudd ligger Norge i toppen i europeisk sammenheng, kun forbigått av Sveits og Andorra. Tilbøyeligheten til å anmelde er høy i Norge mht vinningsforbrytelser fordi politianmeldelse kreves for forsikringsutbetaling ved tyveri. Høy andel trafikk-kriminalitet i Norge skyldes mange fotobokser. Bjugn-saken resulterte i flere titalls justismord årene etterpå. Da Norge innførte elektronisk registrering av straffesaker tyder noen indikasjoner på at kriminaliteten kan ha økt noe. (Politiets STRASAK-register ble

innført gradvis fra ca.1983/84 i Oslo, for så å være landsdekkende i begynnelsen av 1990-tallet.) Høsten 1994 begynte Norge å registrere alle lovbrudd (paragrafovertredelser) hver for seg, og ikke som tidligere, dvs. ett per gjerningsperson uansett antall overtredelser.

England og Wales (www.homeoffice.gov.uk) har ekstensiv rapportering. Antall anmeldte kriminelle handlinger i 2005 (dvs financial year 1. april 2005 – 31. mars 2006) per 1000 innbyggere var 104,75 bestående av 23,00 voldskriminalitet, 76,95 skadeverkskriminalitet, 3,37 narkotikakriminalitet, og 1,43 annen kriminalitet. Av voldskriminalitet utgjorde drap (homicide) 0,014, som er 1/4 av drap per innbygger i USA. Disse tallene skiller ikke mellom forbrytelser og forseelser, men såkalte «summary offences» er ekskludert. For USA (www.fbi.gov, <http://www.disastercenter.com/crime/uscrime.htm>) i 2005 var antall anmeldte kriminelle handlinger per 1000 innbyggere 39,826 bestående av 4,692 voldskriminalitet (violent crime) og 34,298 skadeverkskriminalitet (property crime). Voldskriminalitet består av 0,056 drap (murder and non-negligent manslaughter), 0,317 voldtekt (forcible rape), 1,407 ran (robbery), 2,911 grov legemsbeskadigelse (aggravated assault), mens skadeverkskriminalitet består av 7,267 innbrudd (burglary), 22,863 tyveri (larceny-theft), og 4,167 tyveri av motorkjøretøy (motor vehicle theft).

Norge er rangert av FN som verdens beste land å leve i (Human Development Index, 2006). Norske innbyggere nyter godt av høy velstand, demokrati, yringsfrihet, og håp for fremtiden. Men, norske innbyggere lider økonomisk og på andre måter under ekstrem kriminalitetsøkning. Den norske kriminalitetsstrategien bør ta inn over seg den empirisk demonstrerte kobling mellom kriminalitet og straff i England og Wales 1992-1997 og USA 1975-2005, hvilket kan forventes å bidra til kriminalitetsreduksjon.

REFERANSER:

Elster, J. (1989): *The Cement of Society*, Cambridge University Press, Cambridge.

Hausken, K. (1996a): «Ethics and Efficiency in Organizations», *International Journal of Social Economics* 23, 9, 15-40.

Hausken, K. (1996b): «Self-Interest and Sympathy in Economic Behavior», *International Journal of Social Economics* 23, 7, 4-24.

Hausken, K. og Moxnes, J.F. (2005): «The Dynamics of Crime and Punishment», *International Journal of Modern Physics C*, 16, 11, 1701-1732.

Mathiesen, T. (2006): «Ti grunner til ikke å bygge nye fengsler,» www.kriminalpolitikk.uio.no, 12.06.06.

Simon, H. A. (1955), «A Behavioral Model of Rational Choice», *Quarterly Journal of Economics* 69, 99-118.

Taylor, M. (1987): *The Possibility of Cooperation*. Cambridge University Press: Cambridge.

**Er du medlem av Samfunnsøkonomenes Forening,
vil vi gjerne ha din e-post adresse.**

Send på e-post til:

nina.risasen@samfunnsokonomene.no